

ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА КРИМІНОЛОГІЇ

УДК 341.322.5

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2024.32.11>

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВЧИНЕННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

Васильцюн Іван Іванович,
orsid.org/0000-0002-0569-8482
ад'юнкт кафедри військового права
та правоохоронної діяльності
(Інститут стратегічних комунікацій
Національного університету оборони
України, м. Київ, Україна)

У статті на основі проведеного аналізу розглянуто історичні аспекти кримінальної відповідальності за вчинення воєнних злочинів. Наданий довідковий матеріал щодо відповідних положень міжнародного гуманітарного права, а також наведені окремі історичні приклади.

Воєнні злочини є порушенням звичаїв або законів ведення війни. Проблема збройних конфліктів є однією з проблем сучасності, яка хвилює людство, так як вони несуть за собою негативні наслідки у виді порушень норм міжнародного гуманітарного права.

До Першої світової війни не було чіткого визначення терміну воєнні злочини, але після неї між представниками кількох держав почалися дискусії про воєнні злочини та про те, що потрібно зробити, щоб покарати тих, хто їх скоює. Версальський договір 1919 року був одним із перших документів, у якому обговорювалися воєнні злочини, і автори намагалися створити перелік правопорушень, які б кваліфікувалися як воєнні злочини. Їм було дуже важко дійти згоди щодо того, що слід вважати кримінальним правопорушенням під час війни, а що слід не вважати і вони виявили ще більше розбіжностей, коли намагалися визначити правильні форми покарання. Ідея створення міжнародного суду була висунута, але не була прийнята більшістю учасників. Тобто, прийнято вважати, що зародження ідеї покарання за вчинення воєнних злочинів відбулось одночасно із зародженням та закріпленням самого терміну «воєнні злочини» у міжнародному праві у першій половині ХХ століття.

Під час розкриття питання розвитку кримінальної відповідальності за воєнні злочини, сама ідея воєнних злочинів та покарання за них почала зароджуватись набагато раніше, ще в давні часи і пройшла складний шлях еволюції, поки набула сучасного вигляду. Якщо проаналізувати ряд джерел, то можна відмітити, що спроби обмеження воюючих у виборі засобів та методів збройної боротьби існували вже в давні, античні та середньовічні часи, поряд з цим, в історичні часи вже існували перші прецеденти засудження винних за вчинення найбільш серйозних воєнних порушень.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, воєнний злочин, міжнародне гуманітарне право, історичні аспекти кримінальної відповідальності за воєнні злочини.

HISTORICAL ASPECTS OF CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR COMMITMENT OF WAR CRIMES

Vasyltsiun Ivan Ivanovych,
orsid.org/0000-0002-0569-8482
Adjunct of the Department of Military
Law and law enforcement activities
(Institute of strategic of Communications
of the National University of Defense
of Ukraine, Kyiv, Ukraine)

Based on the analysis, the article examines the historical aspects of criminal responsibility for committing war crimes. Background material on the relevant provisions of international humanitarian law is provided, as well as individual historical examples.

War crimes are violations of the customs or laws of war. The problem of armed conflicts is one of the modern problems that worries humanity, as they carry negative consequences in the form of violations of the norms of international humanitarian law.

Before the First World War, there was no clear definition of the term war crimes, but after it, discussions began between representatives of several states about war crimes and what should be done to punish those who commit them. The Treaty of Versailles of 1919 was one of the first documents to discuss war crimes, and the authors attempted to create a list of offenses that would qualify as war crimes. They found it very difficult to agree on what was and was not a criminal offense in wartime, and they found themselves even more divided when they tried to determine the correct forms of punishment. The idea of creating an international court was put forward, but was not accepted by the majority of participants. That is, it is generally accepted that the birth of the idea of punishment for the commission of war crimes occurred simultaneously with the birth and consolidation of the very term "war crimes" in international law in the first half of the 20th century.

During the disclosure of the issue of the development of criminal responsibility for war crimes, the very idea of war crimes and punishment for them began much earlier, in ancient times, and went through a complex path of evolution until it took on its modern form. If we analyze a number of sources, it can be noted that attempts to limit the combatants in the choice of means and methods of armed struggle existed already in ancient, ancient and medieval times, along with this, in historical times there were already the first precedents of convicting the guilty for committing the most serious military violations.

Key words: criminal responsibility, war crime, international humanitarian law, historical aspects of criminal responsibility for war crimes.

Виклад основного матеріалу. Розвиток ідеї покарання за вчинення воєнних злочинів бере свій початок із стародавніх часів. А на підтвердження цьому можна навести ряд наступних фактів.

По-перше, впродовж тривалого періоду часу (аж до XVI ст.) правове регулювання питань ведення війни та встановлення відповідних заборон і обмежень відбувалось на основі звичаю.

По-друге, запровадження обмежень та заборон під час ведення воєнних дій у давні та античні часи обґрунтовувалось не гуманітарними цілями, а у переважній більшості випадків мало на меті досягнення цілей тактичного чи економічного характеру, або ж і взагалі спрямовувалось на зміцнення військової дисципліни. Загалом в історичні часи війни все ще носили тотальний характер, на практиці вони велись не тільки проти збройних сил держави, але й проти всього населення країни, міста та

села піддавались знищенню та пограбуванням, а мирні жителі цих поселень підлягали знищенню, або ж просто брались у рабство.

По-третє, під час формування заборон та обмежень під час ведення війн вагоме значення мала релігія (особливо у середні віки). Саме вплив церкви сформував звичаї поваги та недоторканості стосовно релігійних храмів, монастирів та інших релігійних установ, а також духовенства; відбувалось введення обмежень на застосування зброї; також для цього періоду характерні створення різноманітних організацій, які спрямовували свою діяльність на надання захисту священнослужителям, жінкам, старим людям, дітям. Крім цього, вводились обмеження на ведення воєнних дій у дні релігійних свят. Створений у часи Середньовіччя кодекс лицарської честі закріплював заборони чинення віроломства, а також насильства щодо жінок та сиріт. У разі порушення вказаних вище заборон до винних осіб застосовувалось покарання у вигляді відлучення від церкви. Крім цього, покарання за їх порушення визначалось у цей час у актах світських правителів.

В українському писаному праві до середини XVI століття не існувало спеціальних норм стосовно відповідальності за порушення законів і звичаїв війни. Одночасно з цим, існували звичаєві правила ведення війни, дотримання яких повинно було відбуватись тимчасовими збройними формуваннями – дружиною, раттю, ополченням тощо. Зокрема, слід згадати існуючі в той час звичаєві норми щодо завчасного оголошення війни, а також висловлення напутності окремими князями їх військам і наступникам. Крім того, у Руській правді значна увага приділялась протиправним посяганням на власність під час війни [1, с. 216].

Також слід відмітити, що в ряді джерел закріплюється положення про те, що перший міжнародний процес, що здійснювався над воєнним злочинцем, відбувся над Петером фон Хагенбахом у 1474 році (тут ми не беремо до уваги той факт, що сам термін «воєнні злочини» був введений в науковий обіг та отримав закріплення у нормах права тільки у XX столітті). Хагенбаха судили перед спеціальним трибуналом у складі двадцяти восьми суддів з різних регіональних міст-держав за злочини, включаючи вбивства та зґвалтування, за які він підозрювався, будучи губернатором ельзаських територій з 1469 по 1474 рік.

Призначений Карлом Сміливим (Жахливим), герцогом Бургундським, як губернатор міста Брейзах, П. Хагенбах з метою придушення волі до опору, створив у місті атмосферу терору: вбивства, зґвалтування, незаконне оподаткування та довільна конфіскація призвели до значного скорочення населення. Крім цього, подібні дії відбувалися і проти мешканців сусідніх територій. Після того, як загони коаліції розгромили війська найманців під командуванням П. Хагенбаха і він був узятий у полон, ерцгерцогом Австрії був сформований спеціальний суд, що складався з 28 суддів – представників коаліції. У цьому суді сам ерцгерцог виступив позивачем і звинуватив П. Хагенбаха в організації вбивств, зґвалтувань та лжесвідчення, і суду було подано відповідні факти. Захист побудував свої докази на обов'язку обвинуваченого на виконання ним наказу свого пана, герцога Бургундського, в той час, як звинувачення стверджувало, що виконавець сам приймає рішення (герцог у своєму наказі про призначення П. Хагенбаха дав йому необмежені повноваження, визнаючи *postfactum* «все, що робиться, від його імені»). У результаті суд визначив, що обвинувачений винний, і позбавив його звання лицаря, тим самим скасувавши своєрідний імунітет від покарання. Незважаючи на те, що цей процес виглядає винятком із загального правила того часу, згідно з яким подібні дії не засуджувалися, а нерідко навіть розглядалися як «законне право переможця», сам факт його проведення показовий, і свідчить, мабуть, про зародження міжнародного прообразу кримінальної юрисдикції.

Проте, ставлення до цього процесу серед фахівців міжнародного права неоднозначне. Переважна більшість фахівців міжнародного права схиляються до думки, що служба Хагенбаха в якості ельзаського пристава в Бургундії становила п'ятирічний період панування терору, який завершився законним і революційним засудженням за злочинність [2, с. 2].

Проте, ряд істориків-ревізіоністів схильні розглядати засудження Хагенбаха не як добросовісне правосуддя, а скоріше як показовий суд, покликаний дати відсіч територіальним амбіціям господаря сера Пітера, Карла Сміливого [3, с. 844]. Вони підкреслюють, що відповідальність ґрунтувалася на зізнаннях, отриманих під тортурами. І хоча вони визнають, що Хагенбах, можливо, був хамським і автократичним, вони відзначають, що перші кілька років його правління були відносно мирними, а повстання 1474 року проти сера Пітера було в першу чергу реакцією на спроби Бургундії регіональних зазіхань і уявне феодалне придушення зростаючих міських і буржуазних прерогатив. Сам судовий процес, зазначають вони, зовсім не був міжнародним, оскільки всі люди, які судили Хагенбаха, були підданими Священної Римської імперії. Також це не був судовий процес у справі про військові злочини, оскільки на той час, коли ймовірні звірства мали місце, не було збройного конфлікту.

Однак, і в ревізіоністському аналізі даної події також є недоліки. Високий рівень ворожості, продемонстрований Хагенбахом, про який свідчить жорстокість тортур і позбавлення його лицарського звання, вказує на те, що звинувачення в звірствах не можуть бути безпідставними. Крім того, доказовим є факт того, що Бургундія окупувала територію ворожою, тому звинувачення проти Хагенбаха цілком можна вважати військовими злочинами. І врешті-решт, до 1474 року Священна Римська імперія вже не була життєздатним політичним утворенням, тому спеціальний трибунал справді міг мати міжнародний характер.

Крім цього, ідея про те, що лідери та їхні посадові особи можуть бути притягнуті до відповідальності, отримала закріплення у прецедентах, які сформувались імперським сеймом у Регенсбурзі, який відбувся після вторгнення Фрідріха II у Саксонію в 1756 році, і Віденським конгресом 1815 року, який оголосив Наполеона «порушником спокою світу» після його втечі з вигнання в місті Ельба [4].

Після Першої світової війни був підписаний Версальський мирний договір. Стаття 227 цього договору передбачала, що союзні та об'єднані держави публічно засуджують Вільгельма II Гогенцоллерна, колишнього німецького імператора, за найвищий злочин проти міжнародної моралі та святості договорів. Для суду над обвинуваченим повинен бути створений спеціальний трибунал, що мав забезпечити йому гарантії, необхідні для права на захист. Він повинен був складатися з п'яти суддів, по одному призначеному кожною з наступних держав: Сполученими Штатами Америки, Великою Британією, Францією, Італією та Японією. У своєму рішенні такий новостворений трибунал повинен був би «керуватися найвищими мотивами міжнародної політики з метою виправдання урочистих зобов'язань за міжнародними зобов'язаннями та чинності міжнародної моралі». До числа його обов'язків мало входити й визначення покарання, встановлення якого – прерогатива виключно трибуналу. При цьому союзні та об'єднані держави передбачали звернення з проханням до уряду Нідерландів про видачу їм екс-імператора з метою його постання перед судом.

З вище зазначених положень стає зрозумілим той факт, що союзні та об'єднані держави планували створити міжнародний трибунал для суду над німецьким імператором Вільгельмом II. Ці спроби були безуспішними, оскільки Вільгельм II втік до нейтральних Нідерландів, які відмовилися видати його. Органи влади Нідерландів, зокрема, вважали, що злочин, за який вимагалася екстрадиція, був політичним.

Проте, саме у Версальському договорі вміщувались положення про відповідальність. Статті 228–229 (право створювати «військові трибунали») передбачали, що «німецький уряд визнає право союзних і об'єднаних держав притягувати до відповідальності осіб, звинувачених у вчиненні дій, що порушують закони і звичаї війни. У разі визнання винними такі особи будуть засуджені до покарань, передбачених законом. Це положення застосовуватиметься незалежно від будь-якого провадження чи судового переслідування в трибуналом в Німеччині або на території її союзників». Крім цього, у положенні Версальського договору можна віднайти й наступні твердження: «особи, винні в злочинних діях проти громадян однієї з Союзних і Об'єднаних Держав, постануть перед військовими трибуналами цієї Держави. Особи, винні в злочинних діях проти громадян більш ніж однієї з Союзних і Об'єднаних держав, постануть перед військовим трибуналом, що складатимуться з членів військових трибуналів відповідних держав» [5].

Ці положення свідчать про те, що кримінальне право могло бути застосовним щодо воєнних злочинців того часу, і його застосування могло мати місце у вигляді міжнародного воєнного трибуналу. Однак, дана подія не мала успіху, оскільки Німеччина не прийняла ці положення. Як наслідок, було досягнуто компромісу: союзні сили підготували списки підозрюваних німців, і німцям було дозволено судити цих підозрюваних у своїх власних німецьких судах. Однак ці процеси в Рейхсгеріхті в Лейпцигу (1921–1923) також були визнані невдалими, адже було винесено ряд сумнівних виправдувальних вироків та вироків, що були надто м'які.

Саме тому, світові довелося пережити жахливу Другу світову війну, перш ніж ідея створення справді функціонуючого міжнародного кримінального трибуналу була реалізована. Саме після завершення Другої світової війни члени союзних сил створили міжнародні трибунали в Нюрнберзі та Токіо для винесення вироків щодо злочинних діянь, скоєних під час війни. Ці трибунали заклали принципи, які сьогодні залишаються основою міжнародного кримінального права. До 1946 року Генеральна Асамблея ООН підтвердила ці «принципи міжнародного права» і почала створювати резолюції, які передбачають покарання для осіб, винних у воєнних злочинах і злочинах проти людства.

Зокрема, у документі під назвою «Питання про покарання військових злочинців і осіб, які вчинили злочини проти людства», затвердженому на 24-ій сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1946 році, зазначається, що ретельне розслідування воєнних злочинів і злочинів проти людяності, а також виявлення, арешт, екстрадиція та покарання осіб, винних у воєнних злочинах і злочинах проти людяності, є важливим елементом запобігання таким злочинам, захисту прав людини та основних свобод, заохочення довіри, сприяння співробітництву між народами та сприяння міжнародному миру та безпеці [6].

Як ми вже відзначали, Нюрнберзький трибунал розглядав злочини винятково у зв'язку з воєнними діями. До відповідальності було притягнуто 24 особи, яким були пред'явлені обвинувачення за агресію, злочини проти миру, воєнні злочини і злочини проти людяності. 1 жовтня 1946 року Трибунал визнав винними 19 підсудних і виправдав трьох. Із визнаних винними 12 засуджено до смертної кари. Трьох фігурантів засуджено до довічного ув'язнення, чотирьох – до позбавлення волі на строк від 10 до 20 років.

3 грудня 1946 року по квітень 1949 року Сполучені Штати провели в Палаці правосуддя серію з дванадцяти додаткових військових трибуналів за воєнні злочини проти лідерів нацистської Німеччини. Підсудними були 177 високопоставлених лікарів, суддів, промисловців, командирів СС і поліції, військовослужбовців, державних

службовців і дипломатів. Покарання винних у вчиненні воєнних злочинів під час Другої світової війни на додаткових військових трибуналах набуло наступного вигляду. Зі 177 обвинувачених 24 були засуджені до смертної кари, 20 – до довічного ув'язнення, 98 – до іншого ув'язнення. Двадцять п'ять обвинувачених були визнані невинними. Багато в'язнів були звільнені на початку 1950-х років у результаті помилування. Тринадцять із 24 смертних вироків було виконано [7].

Токійський трибунал за результатами його проведення призначив наступні різновиди покарання за воєнні злочини: визнав усіх 25-х підсудних винними й засудив до покарання у вигляді або смертної кари, або призначив покарання до семи років ув'язнення [8]. При цьому слід відмітити, що імператору Японії Хірохіто та іншим членам імператорської сім'ї не були пред'явлені звинувачення, імператор залишився при владі.

Нюрнберзький і Токійський процеси зробили значний внесок у розвиток міжнародного кримінального права і послужили моделями для нової серії міжнародних кримінальних трибуналів, які були створені в 1990-х роках.

У період з 1993 по 2017 роки Міжнародний трибунал для колишньої Югославії (далі – МТКЮ) висунув звинувачення 161 особі, 90 з яких були засуджені. Їхні вирокі були приведені у виконання в 14 різних країнах або штатах, у тому числі три особи, чий вирокі були виконані у Великій Британії [9].

У 2002 році МТКЮ висунув проти колишнього президента Сербії Слободана Мілошевича звинувачення у вчиненні злочинів проти людства та геноциду. Він помер від серцевого нападу під вартою до винесення вироку.

У липні 2008 року колишній президент боснійських сербів Радован Караджич був заарештований за відання наказу, внаслідок якого відбулася бійня в Сребрениці. Його звинуватили у вбивстві щонайменше 7000 чоловіків-боснійців-мусульман у Сребрениці. Обвинувачення почало надавати докази 13 квітня 2010 року, і його визнали винним у геноциді, воєнних злочинах і злочинах проти людяності та засудили до 40 років ув'язнення. Він подав апеляцію на свій вирок у 2016 році, але її було відхилено: трибунал визнав його надто м'яким і збільшив його до довічного ув'язнення у 2019 році. У травні 2021 року уряд Великої Британії погодився на переведення Радована Караджича до в'язниці Великобританії, щоб він міг відбутися решту свого довічного ув'язнення саме тут.

У липні 1995 року Ратко Младичу було висунуто звинувачення МТКЮ. Підозрювали, що він переховується, і в 2010 році його родина подала заяву про визнання його померлим. Однак у травні 2011 року його знайшли, коли він ховався у будинку одного з його родичів, і заарештували. Йому було висунуте звинувачення у злочинах проти людяності, воєнних злочинах і геноциді в Сребрениці. Суд розпочався у травні 2012 року, у 2017 році його визнали винним і засудили до довічного ув'язнення.

Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді (далі – МКТР) притягнув до відповідальності тільки 70 осіб із тисяч тих, хто був учасником 100-денного геноциду в Африці, де загинуло понад 800 тис. осіб [10].

Станом на сьогодні смертної кари за вчинення воєнних злочинів не передбачено, однак засуджені за воєнні злочини можуть бути покарані ув'язненнями, які розтягуються на десятиліття, включаючи довічне ув'язнення. Проте, незважаючи на майже загальну ратифікацію державами Женевських конвенцій, воєнні злочини часто залишаються безкарними.

За словами Марка Драмбла, професора права в Університеті Вашингтона та Лі, це можна пояснити декількома факторами, включаючи труднощі в отриманні доказів поза розумним сумнівом, високі вимоги, такі як доведення наміру, і, що найважливіше, політика влади [11].

Висновок. Таким чином, ідея покарання за воєнні злочини зародилась ще у давні часи і лише у ХХ столітті набула правового закріплення. Однак, не зважаючи на те, що покарання за воєнні злочини набуло широкого прояву, лише після Другої світової війни спроби притягти воєнних злочинців до відповідальності існували завжди. На сучасному етапі притягнення воєнних злочинців до відповідальності та призначення їм покарання входить до компетенції Міжнародного кримінального суду, який, керуючись своїм Статутом та положеннями міжнародних договорів, встановлює відповідну міру покарання для осіб, винних у вчиненні воєнних злочинів. Наразі тема призначення покарання за воєнні злочини набуває нової актуальності, зважаючи на триваючий збройний конфлікт на території України. Враховуючи це, Україна за підтримки міжнародних партнерів збирає докази про факти вчинення воєнних злочинів в Україні для притягнення до відповідальності та встановлення справедливої міри покарання щодо осіб, які винні у вчиненні воєнних злочинів в Україні.

Список використаних джерел:

1. Ковалевська Є.С. Кримінальна відповідальність за знищення та пошкодження військового майна: історичний аспект. *Вісник Донецького національного університету. Серія В. Економіка і право*, 2012. № 1. С. 215–219.
2. Gordon G.S. *The Trial of Peter Von Hagenbach: Reconciling History, Historiography, and International Criminal Law*. The Chinese University of Hong Kong (CUHK). 2012. 49 s.
3. Güneysu G. Uluslararası ceza hukuku tarihi açısından Peter von Hagenbach'ın yargılanmasının önemi ve anlamı. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 2019. № 25(2). Pp. 833–849.
4. Lyons M. A Tyrant goes on Trial. *History Today*. 2021. Vol. 71. URL: <https://www.historytoday.com/archive/history-matters/tyrant-goes-trial>. (дата звернення: 18.12.2023).
5. Treaty of Versailles (Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany). 1919. URL: <https://www.dipublico.org/100757/treaty-of-versailles-treaty-of-peace-between-the-allied-and-associated-powers-and-germany/>. (дата звернення: 17.12.2023).
6. Question of the punishment of war criminals and of persons who have committed crimes against humanity A/RES/2583 of 15 December 1969. UN General Assembly. 1969. URL: <https://www.refworld.org/docid/3b00f1d258.html>. (дата звернення: 18.12.2023).
7. The Nuremberg Trials. 2020. URL: <https://www.nationalww2museum.org/war/topics/nuremberg-trials>. (дата звернення: 19.12.2023).
8. Fundamental legacy of The Nuremberg and Tokyo Trials (1945-1948). Ifimez, 2020. URL: <https://www.ifimes.org/en/researches/fundamental-legacy-of-the-nuremberg-and-tokyo-trials-1945-1948/4521>. (дата звернення: 18.09.2023).
9. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. 2022. URL: <https://www.hmd.org.uk/learn-about-the-holocaust-and-genocides/bosnia/international-criminal-tribunal-for-the-former-yugoslavia/>. (дата звернення: 26.12.2023).
10. Rwanda genocide: the fight to bring the perpetrators to justice. 2014. URL: <https://www.theguardian.com/world/2014/apr/02/rwanda-genocide-fight-justice>. (дата звернення: 18.12.2023).
11. Swart M. Explainer: What is a war crime? 2019. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2019/10/23/explainer-what-is-a-war-crime>. (дата звернення: 28.12.2023).